

СКЕЛЬНА АРХІТЕКТУРА ЗАПОВІДНИКА «ЧЕСЬКИЙ РАЙ»

Статтю присвячено історико-культурному аналізу середньовічного фортифікаційного комплексу на території Чехії. Пам'ятки порівнюються зі світовими аналогами. Прослідковуються загальні тенденції оборонних споруд у гірських ландшафтах.

Ключові слова: ландшафт, фортифікація, скельна архітектура, середньовічна Чехія.

Цей нарис є дещо суб'єктивістськими роздумами над певними пам'ятками певного регіону, власне – заповідника «Чеський Рай» у Північній Чехії та його унікальними ландшафтними пам'ятками. Здебільшого це середньовічні споруди. Втім, декотрі з них не є звичними для медієвістів бургами чи то *градами*. Мова йде про скельні рукотворні утворення – штучні печери та вирубані в піщанику комірники чи вівтарники. Кілька разів трапляються цілі комплекси кам'яних кімнат, поєднані у єдину житлову та оборонну систему (наприклад, замок *Фрідштайн* чи *Драбські Світнички*). Це – свідчення особливого ставлення їхніх творців до простору, в якому виникли ці пам'ятки, специфічної оцінки ними рельєфу і способів оперування ним. Що, власне, й спонукає до появи цієї статті.

Взагалі, рельєф із давніх-давен використовувався під час проведення військових операцій як нападу, так і захисту. Самі терміни військової тактики і стратегії свідчать про це – панівні височини, відкриті й закриті фортифікаційні споруди тощо. Виразно простежується належність багатьох довготривалих фортифікаційних споруд до певних форм рельєфу або комплексів форм рельєфу. Фортеці і замки зводилися на антецедентних ділянках долин, останцевих формах рельєфу – ерозійних і абразійних останцях, терасних майданчиках на схилах гір, над урвищами куест, на бортах врізаних меандр.

Крутизна і висота схилів форми рельєфу відігравали істотну роль при виборі місця розташування фортеці (замку). Ділянки суші з висхідним типом розвитку рельєфу були більше насичені кріпосними спорудами на природних основах. На низинних рівнинах із переважанням низхідної складової в розвитку рельєфу доводилося зводити штучні пагорби-насипи і на них ставити фортеці (морти Франції, міста-фортеці Месопотамії, індської і китайської цивілізації) або обваловувати територію фортеці. Для перекриття найважливіших торгових шляхів фортеці зводили на перевальній сідловині. Такими є словаць-

кий Спишезвський град, фортеці Північної Шотландії тощо [3, с. 15].

Аналізом архаїчної фортифікації сучасні історики займаються давно. Варто лише згадати такі праці на цю тему, як «*Эволюция долговременной фортификации*» професора В. В. Яковлева (1931), «*Древние Русские крепости*» П. А. Раппопорта (1965), «*История градостроительного искусства. Рабовладельческий и феодальный периоды*» Т. Ф. Саваренської (1984) чи, скажімо, «*Крепостной ансамбль Мангуна*» О. Г. Герцена (2011). Загалом ці праці стосуються саме практичних, власне фортифікаційних особливостей оборонних споруд давнини.

Вивчення проблематики будівництва фортифікаційних споруд до XVIII ст. примушує зробити висновок, що більшість країн дотримувалися власної системи спорудження фортець. Хотілося б виділити деякі стратегічні чинники, що визначали вибір системи. По-перше, це політичні причини. По-друге, фізико-географічні особливості країни, і зокрема того регіону, де намічалось спорудження фортець. По-третє, економічний потенціал держави. По-четверте, розташування щодо сусідніх країн. Окрім цих чинників, що визначали споруду на стратегічно важливих пунктах надійних фортифікаційних споруд, були й індивідуальні, наприклад, загальний рівень розвитку військово-технічної бази армії, ступінь готовності військ до взаємодії з фортифікаційними будівлями та ін. [2, с. 92].

Зрештою, лише порівняно недавно дослідники почали аналізувати відмінності у сприйнятті власне простору та ландшафту представниками давньої людності. Серед подібних праць варто уваги є розвідки А. К. Байбуріна [1], Ф. Хершенда [7; 8] та Д. Д. Суліменко [5]. Ця робота, звісно, не претендує на подібний ґрунтовний аналіз. Втім, здійснити базовий історико-культурний екскурс видається вельми можливо.

Отже, декілька слів варто сказати власне про заповідну область «Чеський Рай» на півночі Чехії. Весь комплекс заповідника складається із вкритих деревами піщаникових утворень. Завдя-

ки ерозії та вітрам ці скелі набули доволі прихливого вигляду (особливо відвідувачі виділяють Праховські «кам'яні рощі»). Автор мав змогу здійснити польові розвідки лише на одній порівняно компактній території заповідника – в області Пржихразьких скель (західна зона, понад долиною річки Йізери). І саме там давня людність полишила по собі чимало пам'яток.

Найдавніші сліди людей у згаданій місцині відносяться до пізнього енеоліту (пам'ятки КІС Дзвоноподібних келихів): це розташовані купно стоянки Кламорна і Днебозька Града і так звана Прохідна Печера біля масиву Мужське [10, с. 277]. З настанням Бореального клімату населення меншає. Втім, гальштатська доба привносить в Чехію новий демографічний сплеск, який досягає піку за доби Латену. В пржихразькому осередку знаходять пам'ятки кельтського населення, яке, втім, було тут не дуже чисельним [10, с. 278]. Наступне тисячоліття дає дуже мало археологічного матеріалу. З VI ст. н. е. йде просування та поширення слов'янського населення. На VIII–IX ст. припадає масова фортифікація на пагорбах (що приблизно збігається в часі із становленням Моравського царства). Зокрема, згадані вершини Кламорна і Днебозька Града тепер постають територією слов'янського городища [10, с. 279] (рис. 3а).

Так чи так, але ця пересічена, скельно-лісова місцина дуже довго лишалась малозаселеною. В середні віки тут існує безліч дрібних хуторів і жодного великого центру. Такі міста, як Турнов та Мніхово Градіште, були дуже малолюдними і розквітають лише за пізнього середньовіччя. Саме зріле середньовіччя спонукало з кінця XIII століття до нового демографічного сплеску у регіоні [10, с. 278]. То тут, то там на півночі Богемії виникають укріплення феодалів. Три з них – саме в окрузі Пржихразьких скель. І якщо замок Валечов являв собою хоч і своєрідний, але доволі звичний тип середньовічної фортифікації, то Кламорна і Драбські Світнички мають неабияку своєрідність. Але спершу варто додати пару слів про ще одну пам'ятку області.

Мова йде про *Гиншту*. Це – штучна печера з-поміж Пржихразьких скель, біля масиву Мужське та гряди Кобиляча Голова (рис. 1 а–f). Зараз не сумніваються, що це – християнська каплиця. І можна вважати, що символ чаші біля її portalу (звісно, якщо це не спекуляція чергового туриста) ув'язує пам'ятку із громадами «Чеських Братів» доби контрреформації (рис. 1 с). Втім, власне гусити також використовували це місце, хоч і не вони його будували.

Вони засіли в готовій скельній середньовічній вежі (орієнтовно XIII століття), і якому саме магнату вона витоково належала – досі неясно. Є письмові дані, що у XII столітті в Йізерському

Градіште був заснований Цистерціанський монастир. Брати-цистерціанці взялися облаштувати околиці, засновували хутори, обживаючись у селах, закладаючи оборонні споруди. Подібні приклади їхньої активності згадано від XIII століття в таких знаменних місцях області, як Кламорна, Драбські Світнички, Старі Гради і Кржинеч. Саме там – зручні оглядові майданчики і можливість тримати оборону [9].

Нині збереглася камера площею 8 м на 7 м із центральною колоною, що прикриває колодязь 30-метрової глибини. Від камери в скельній породі прорубаний коридор (рис. 1 е). На вигляд фортеця була вкрай невелика. Втім, дослідження 1994 року фахівців П. Йенча і В. Пеша показали, що вихідна площа цього форту становила півтора гектара!

Йдеться про залишки мережі траншейних переходів, а по сусідству – декілька платформ із залишками середньовічної кераміки. Вчені конкретизують, що з фортифікаційного погляду нинішня Гиншта була б вельми невдалою. То навіщо ж давнім архітекторам зводити у важкодоступному місці свідомо хибний форт? Картина радикально зміниться, якщо допустити, що скельна камера була внутрішнім спорудженням масштабнішої фортифікаційної системи. Отже, дерев'яна фортеця була зведена не на одній скельній платформі – а на *п'яти*, вказує Петр Йенч [9].

Таким чином, бачимо, що в серці Пржихразьжя існувала певна феодална інфраструктура. За яких обставин фортеця пала – достеменно невідомо. Можливо, вона просто занепала. Втім, це потребує окремого дослідження.

Інша мова – Драбські Світнички (рис. 2 а–f).

Найбільш явні тут сліди – від фортифікації XV століття, що її відносять до гуситів. Проте вважають, що вже в XIII ст. тут була дерев'яна фортеця з кам'яними елементами. Повстанці використали цей форпост у стратегічних цілях, контролюючи торгові шляхи уздовж Йізери в Лужицькі землі. Вважають, що тут зупинявся керівник повстанських військ, Ян Чапек із Зани. «Викурили» звідти чашників уже після битви під Липанами 1434 р. Сюди приходили ховатися біженці і пізніше, за бурхливих подій Тридцятирічної війни. А старожили розповідають, як тут ховалися від німецьких солдатів у Другу світову [13, с. 129].

Крутий підйом «Ženská Vrata» (Жіноча брама) на південній стороні – єдиний шлях у Драбські Світнички. Враховуючи, як легко скинути звідси будь-яку кількість тих, що атакують, легко зрозуміти, чому скельна фортеця залишалася неприступною протягом декількох років. Особливо в XIII столітті, коли ще не було гармат. Вважають, що в пізнішій забудові фігурувала не-

Рис. 1. Гиншта

абияка доля каменів (порівняймо з краще збереженим замком Фрідштайн). Каркас же так чи так був із дерева. Попередня ж фортеця XIII століття, певно, була повністю зрубною. Деякі характерні сліди в піщанику дають змогу це побачити (рис. 2 *b*, 2 *c*). В цілому по слідах налічується близько вісімнадцяти кімнат, повністю або частково прорубаних у товщі піщанику. Є сліди приблизно семи дерев'яних конструкцій і шести мостів/галерей. Велика частина приміщень ви-

користувалася під складські потреби. Але була каплиця і, можливо, темниця [6].

Нарешті, згадана Кларна. Тут також є вирубані в товщі піщанику кімнати. Відомо, що в гуситську добу тут теж була захисна споруда. Втім, у цьому випадку буквально поруч велось і жваве сільське господарство [6]. Тобто в разі облоги в місцевих завжди були запасні входи-виходи повз скелі за фуражем. Є сенс вважати, що Кларна утворювала єдину повстанську

Рис. 2. Драбські Світнички

структуру разом із Драбськими Світничками. Це мав бути єдиний оборонний комплекс. І не дивно, якщо виявиться і його безпосередній зв'язок зі «ставкою» у важкодоступній Гиншті.

Та увагу дослідника давньої культури привертає не це. На відміну від згаданих Гиншти і Драбських Світничок, тут таки знайдено чимало пам'яток попередніх культур. Стилiстика вито-

чених у піщанику камер Кламорни відрізняється від Драбських. Це дає змогу чеським ученим припускати, що в цьому випадку камери були вирізані задовго до феодальної доби [11, с. 153–154].

Коли саме – тут уже лишається суцільне поле здогадів. Найбільш інтригуючою була б версія про фінальний енеоліт і пережиткову мегалітич-

a

b

c

d

e

Рис. 3. Кламорна

ну традицію. Втім, діяльність кельтів у цьому напрямку виглядає значно реальнішою. Нарешті, не варто забувати й про фортифікаційну діяльність ранніх західних слов'ян регіону. Таких фортифікованих слов'янських поселень особливо багато саме в зоні «Чеського Раю»: Чешовські вали (Češovské valy) біля Чешова, Семин (Semín) під Тросками, Хлум (Chlum) біля Молодої Болеслави, пам'ятки Праховських скель.

* * *

Виникає запитання, чи були деінде споруди, схожі на чеськорайські? Найбільше схожості помічаємо в печерних містах Криму та Каппадокії. Хоча, звісно, вони безумовно мають дуже індивідуальну специфіку і є, в цілому, складнішими за структурою та технікою виконання. Спорудження печерних міст у Каппадокії (Анатолія), що розпочалося у I–II ст. до н. е. (відкриті та досліджені у 1963 р.), постає унікальним за масштабами та технічним вирішенням. Місто мало систему вентиляції, були приміщення для зберігання води, молитовних обрядів перших християн, споруди для худоби, виноробства тощо [4, с. 16].

Саме географічне розташування Каппадокії сприяло тому, що упродовж віків крізь її терито-

рію прокочувалися хвилі іноземних загарбників, і місцеве населення, щоб вижити, обрало стратегію схованок. Складний гірський рельєф місцевості ускладнював пересилку великих розшукових загонів. Крім того, щоб сховатися, досить було закласти невеликий вхід у печеру, яка могла бути дуже місткою. З цієї ж причини важкодоступності, регіон став притулком великої кількості політичних емігрантів в епоху іконоборства. На додаток, легка можливість влаштовувати чернечі келії сприяла популярності Каппадокії з-поміж аскетів.

Усе це, звісно ж, з певними зауваженнями, можливо докласти і до території Північної Богемії – скелястого масиву «Чеського Раю». Ця місцевість Священної Римської імперії Германської нації вигідно різнилась від долин Рейну чи Одери, де споруджувалося чимало середньовічних фортець. Як приклад можна назвати хоча б відомі замки та фортеці на Рейні: *Драхенфелл* (Кьонігсвінтер) та *Еренфельз* (Рюдесхайм), *Катц* (Сент-Гоарсхаузен) та *Зунек* (Нідерсхаймсбах), *Райхенштайн* та *Райнштайн* (між Трехтінгсхаузенем та Бінгеном) тощо.

Утім, навіть поверховий огляд добре показує намагання середньовічних архітекторів укорінити в місцевість штучний об'єкт. Навряд

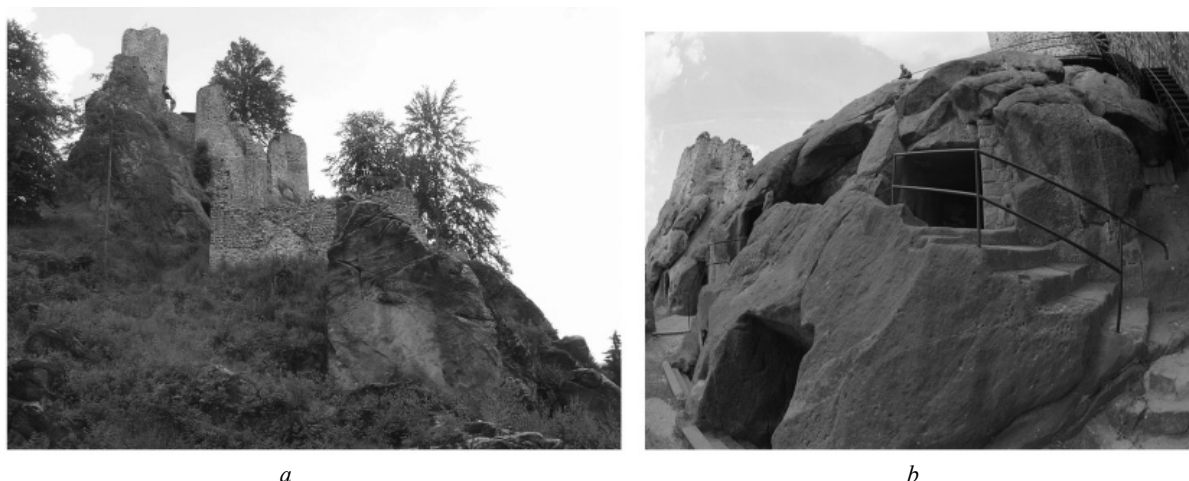

Рис. 4. Фрідштайн

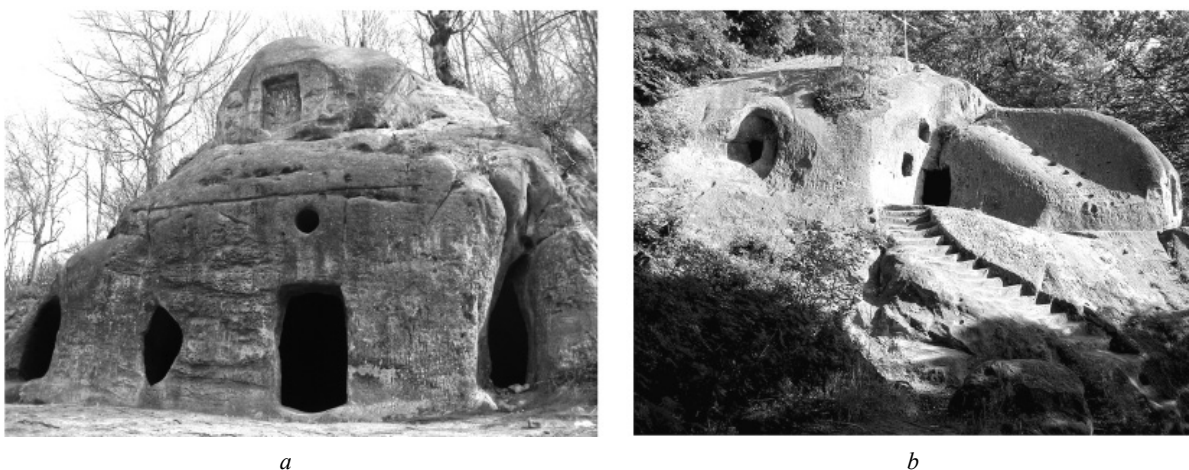

Рис. 5. Печерний монастир біля с. Розгірчі

чи це була явна демонстрація перемоги людини над силами природи, але подібне враження відчувається. Кожне з продемонстрованих рейнських укріплень має планування та загальну структуру згідно з усталеними в той час військовими поняттями про штурми та оборону, вони *штучним чином* вписані в місцевість [12]. Потребою номер один був далекий огляд місцевості, потребою номер два – важкі умови для будь-яких нападників. Усе це досягалося за допомогою обробленого каміння та цементу. Втім, інтеграція у певну скельну вершину також була необхідною.

Аналогічні моменти демонструють нам скальні замки Німеччини (*Анебоз, Фалькенбург*), Франції (*Хохбар, шато де Лютцельхарт*) та Італії (*кастелло делья Пістра*). Тобто основна маса європейської середньовічної фортифікації у скельній місцевості. Так само і Північний Кавказ – тамтешня фортифікація явлена здебільшого родовими баштами, що поодинокі розставлені на стратегічних точках (хоча їхній дизайн та

розміщення базувалися не стільки на військових нюансах, скільки на внутрішній ідеології горців Північного Кавказу) [5, с. 46–61]. Втім, на Кавказі, Балканах та в окремих карпатських зонах саме у пізньому середньовіччі (в Криму – з римського часу) виникають специфічні захисні споруди, схованки та вівтарі у самих скелях та печерах [4, с. 17; 10, с. 279–280].

Акцент на XIII–XVII ст. варто пов'язувати з татарською загрозою – саме в цей час степові рівнини від Алтаю до Паннонії включно стали постійним об'єктом плундрування чи, пізніше, полювання за ясиrom. Саме партизанською боротьбою зі степовиками відзначилися карпатські комплекси Розгірчівського печерного монастиря, Каменів Довбуша в Бубнищі чи Тустанського оборонного комплексу (в тому числі Мала Скеля та Гострий Камінь) (рис. 6, 7). Це можна назвати прикладами *адаптаційної фортифікації*.

Натомість, будь-яка штучна споруда на пагорбах чи посеред лісу є лише *інтегрованим*

a

b

Рис. 6. Довбушеві Скелі (Бубнище)

a

b

Рис. 7. Давньоруська фортеця Тустань

захисним простором. Він може зазнавати як безпосередніх військових випробувань, так і кризових стресів природного походження (ерозія ґрунту, повені, сезонні перепади). Відповідно виникає дихотомія: серед недостатньо освоєного ландшафту населенню доводиться користуватися таким інтегрованим захистом постійно — і, зрозуміло, винятково на засадах ієрархії: феодал у замку мешкає, а залежне населення прибігає під захист стін під час нападу ворогів, — проте довгою тривалістю кожна така схованка не вирізняється: не можна пересиджувати на подвір'ї фортеці облогу і водночас адекватно вести господарство. На протигагу, адаптаційна фортифікація близька до *мімікрії*: це майже розчинення населення серед навколишнього ландшафту.

«Чеський Рай» також має скельну фортифікацію, схожу на вищеописану рейнську (звісно, мова не йде про замки, які стоять на відкритій місцині чи просто понад водоймою, але саме з-поміж скальних утворень). Зокрема скельні

замки *Валечов* (окрай Пржихразького масиву), *Паржез* (Праховські скелі) чи *Вальдиштайн* (Грубоскальський масив) тощо. Але і вони мають на собі специфічний відбиток мімікрії. А замок *Фрідштайн* (долина Йізери) взагалі є приблизно тим, чим були *Драбські Світнички* за доби свого побутування (рис. 4 а, 4 б).

Власне, в цьому варто вбачати специфіку цієї місцевості. Завдяки тривалій обробці льодовиком та вивітрюванням і Грубоскальський, і Пржихразьський скальні масиви являють собою чудову систему природних лабіринтів. Складається враження, ніби середньовічна знать Північної Богемії воліла мати такі родові гнізда, які було б не видно ані з річки, ані з битого шляху, натомість з вищої точки кожної такої *гради* огляд мав бути достатній.

У випадку з Драбськими Світничками та Кладморною додався ще один важливий фактор: вік перших скальних камер. Нині відомо, що обидва утворення функціонували задовго до гуситів.

І якщо за нижню дату Драбських Світничок поки вважають XII ст., то усюди по території колишнього замку в Кламорні знаходять пам'ятки Латену та ранньобронзової доби. І є думки, що перші камери Кламорни могли виникнути в оброблених льодовиком кам'яних промоїнах задовго до нашої ери. І вже тоді місцева людність намагалася не втручатися у ландшафт, а максимально зживатися із ним, максимально використовувати його переваги, що більшою мірою проявилось пізніше, коли виникла потреба у захисті військового характеру.

Отже, в такому ракурсі ландшафт заповідника «Чеський Рай», зокрема в Пржихразькому скальному масиві, постає таким, що з давніх часів орієнтував населення, яке його обживало, на специфічну адаптацію.

Можна навіть сказати про своєрідний *симбіоз*, за якого людська архітектура постає невід'ємною часткою природного скального утворення. Згідно з цим, партизанські та диверсійні методи війни постають найбільш виправданими для цього району і стосуються навіть середньовічної замкової фортифікації.

Література

1. Байбури А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбури. – Л. : Наука, 1983. – 188 с.
2. Белик Ю. Л. Фортификационные особенности Еникале / Ю. Л. Белик // Проблемы истории и археологии Украины : Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.). – Харьков : НМЦ «МД», 2004. – 128 с.
3. Борсук О. А. Фортификационные свойства рельефа и их использование / О. А. Борсук // Рельеф и Человек. – Новосибирск, 2007. – 200 с.
4. Лысков Б. А. Использование подземного пространства / А. А. Каплюхин, Б. А. Лысков. – Донецк : Норд-Компьютер, 2005. – 390 с.
5. Сулименко Д. Д. Башни Северного Кавказа (символизация пространства в домостроительном творчестве горцев) / Д. Д. Сулименко. – Владикавказ : Проект-пресс, 1997. – 150 с.
6. Drabske svetnický & Klamorna [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.geocaching.com/seek/cache_details.aspx?guid=bbc4d7b0-3679-4196-a1d9-204c1f0d1b0e. – Назва з екрана.
7. Herschend F. The Idea of the Good in Late Iron Age Society / F. Herschend // Occasional Papers on Archaeology 15. – Uppsala, 1998. – 216 p.
8. Herschend F. Journey of Civilization. The Late Iron Age View of the Human World / F. Herschend // Occasional Papers on Archaeology 24. – Uppsala, 2001. – 200 p.
9. Jenč P. Hynšta – středověká pevnost uprostřed skal [Електронний ресурс] / P. Jenč. – Режим доступу : <http://www.trosky.cz/rajnet/web/print.asp?id=650>. – Назва з екрана.
10. Jenč P. Sandstone landscapes of the Bohemian Cretaceous basin – prehistory, history and present (Czech Republic) / P. Jenč, V. Peša // Cilek V., Härtel H., Jackson A., Williams R. Sandstone Landscape. – 2007. – 496 s.
11. Peša V. České hrady: Severní, Východní a Střední Čechy, Českosaské Švýcarsko, Kladsko: kapesní ilustrovaný průvodce / [naps. a ilustr.] Vladimír Peša. – Vyd. 1. – Praha : Argo, 2002. – 246 s.
12. The Castles of the Rhine (Tourist-Guide). – Rüdesheim, 2010. – 32 pp.
13. Waldhauser J. Český Ráj očima archeologie. 300 tajemných míst a jejich příběhy / J. Waldhauser. – Kniha 555, Liberec, 2006. – 216 s.
14. Zedníková V. Pískovcová skalní města českého ráje / V. Zedníková. – Gymnázium Dr. J. Pekaře Mladá Boleslav. – 2008. – 8 s.

D. Korol

ROCK ARCHITECTURE OF “BOHEMIAN PARADISE”

The main object of this survey is medieval rock fortifications in North Czechia. Historical cross-cultural analysis is made within the world heritage of the similar rock objects. Some general tendencies of defensive structures in mountain landscapes are proposed.

Keywords: landscape, fortification, rock architecture, medieval Czechia.

Матеріал надійшов 17.02.2012